

<https://rpil.ui.ac.ir/?lang=fa>
Textual Criticism of Persian Literature
E-ISSN: 2476-3268
Document Type: Research Paper
Vol. 17, Issue 4, No. 68, Winter 2026
Received: 1703/2025 Accepted: 29/07/2025

The Necessity of Re-Editing the *Al-Tahbir fi Ilm al-Ta'bir*

Sa'eede Dehgan Niri

Ph.D. student, Department of Persian Language and Literature, Faculty of Literature and Humanities, Ferdowsi University of Mashhad, Mashhad, Iran
dehqanniri.sa@mail.um.ac.ir

Salman Saket

Associate professor, Department of Persian Language and Literature, Faculty of Literature and Humanities, Ferdowsi University of Mashhad, Mashhad, Iran
sakat@um.ac.ir

Abdollah Radmard

Associate professor, Department of Persian Language and Literature, Faculty of Literature and Humanities, Ferdowsi University of Mashhad, Mashhad, Iran
radmard@um.ac.ir

Abstract

Al-Tahbir fi Ilm al-Ta'bir is one of the oldest independent dream books attributed to Imam Fakhr Razi (died 606 AH). This work was edited and published by Iraj Afshar in 1975. The current study aimed to examine Afshar's corrected version and compare it to other Arabic and Persian dream interpretations to trace its origins and derivations. Additionally, the study contrasted Afshar's version with his original text and the manuscript *Al-Mo'tabar fi Ilm al-Ta'bir*, revealing several shortcomings in Afshar's edition. The analysis suggested the necessity of using the manuscript of *Al-Mo'tabar* for a re-editing of this work to address these deficiencies. Two primary factors contributed to these shortcomings: a) errors made by the editor and b) impairments in the manuscript itself. The editor's mistakes could be categorized into 6 groups: adding one or more words to the new version; including incorrect words; unreasonably omitting words present in the original; misinterpreting concepts from the manuscript; writing incorrect versions without adopting a comparative editing approach; and, in some cases, typographical errors. The mistakes arising from the manuscript's impairments could be classified into 4 categories: failure to write more legible forms; incorrect recording of ambiguous terms; omission of deleted entries; and failure to accurately delineate chapter divisions in the last eight pages of the manuscript.

Keywords: Imam Fakhr Razi, Dream Interpretation, *Al-Tahbir fi Ilm al-Ta'bir*, *Al-Ghaderi fi al-Ta'bir*, *Al-Mo'tabar fi Ilm al-Ta'bir*.

Introduction

Following the tradition of dream interpretation literature, Persian scholars began translating these texts into Persian. These works appeared in various forms, encompassing both poetry and prose. Some interpretations were independent works fully dedicated to dreams and their meanings, while others consisted of sections within larger books or encyclopedias. Until recently, it was believed that the most significant independent dream interpretation texts surviving from the early period up to the 8th century AH included *Khabgozari*, *Kamel al-Ta'bir*, *Al-Tahbir fi Ilm al-Ta'bir*, and *Ta'bir Soltani*. However, recent research has uncovered two additional

*Corresponding author

2476-3268© The Author(s). Published by University of Isfahan
This is an open access article under the CC BY-NC 4.0 License (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0>).

10.22108/rpil.2025.144482.2440

works of this genre in Persian prose: *Kitab al-Nasari fi Tarjoma Kitab Al-Ghaderi fi al-Ta'bir* and *Al-Mo'tabar fi Ilm al-Ta'bir*.

Materials & Methods

In addition to comparing Afshar's edited version with his original manuscript, this study utilized the manuscript of *Al-Mo'tabar fi Ilm al-Ta'bir* to re-edit *Al-Tahbir fi Ilm al-Ta'bir*. The goal was to rectify the deficiencies present in Afshar's version. Furthermore, *Ta'bir Soltani* and *Jame' al-Oloum* (by Settini) were consulted to verify the authenticity of attributing *Al-Tahbir fi Ilm al-Ta'bir* to Imam Fakhr Razi.

Research Findings

Al-Tahbir fi Ilm al-Ta'bir was regarded as one of the oldest independent Persian prose works on dream interpretation. The only surviving manuscript based on its script and paper dated back to the 7th or 8th century AH. This manuscript did not explicitly mention the author's name. However, according to *Kashf al-Zonoun*, there was a work with the same title attributed to Imam Fakhr Razi (died 606 AH) available at that time. Since Hajji Khalifa did not discuss the language of the book—whether Persian or Arabic—we could not definitively attribute this particular manuscript to Imam Fakhr Razi.

Qazi Abargou'i, in *Ta'bir Soltani*, introduced *Al-Tahbir fi Ilm al-Ta'bir* by stating: “For example, the book *Al-Tahbir fi Ilm al-Ta'bir* authored by the esteemed scholar and noble figure Muhammad al-Razi, may his soul be sanctified, noted in its introduction: As most of those who have claimed knowledge in this era and taken challenge have found it sufficient to preserve its forms and secondary issues and have completely ignored the principles and sources of issues, this introduction was written to show the reality of the principles and the subtleties of the secondary issues of this science”. This statement clearly indicated that only a distinguished scholar would have the authority to criticize others as ignorant, claiming they preserved only superficial aspects while neglecting fundamental principles. Furthermore, it became evident that the introduction to this work addressed the nuances of the principles and secondary issues of dream interpretation—a topic often overlooked in earlier texts. These points supported the hypothesis that Imam Fakhr Razi was the author of this work and affirmed Qazi Abargou'i's quotation from the introductory section of *Al-Tahbir fi Ilm al-Ta'bir* in Persian. Although this particular section of the introduction was missing from the surviving pages of *Al-Tahbir fi Ilm al-Ta'bir*, other sections highlighted Fakhr Razi's focus on the subtleties of dream interpretation principles—nuances that were rarely found in earlier dream interpretation literature.

Another piece of evidence supporting the attribution of this work to Imam Fakhr Razi was the consistency in classification found in the first section of *Al-Tahbir fi Ilm al-Ta'bir* and the 25th chapter of *Jame' al-Oloum* (by Settini) on dream interpretation. Furthermore, the content similarities between *Al-Tahbir fi Ilm al-Ta'bir* and *Jame' al-Oloum* suggested that a single author wrote this chapter of *Jame' al-Oloum* in a concise manner, while *Al-Tahbir fi Ilm al-Ta'bir* elaborated on the same topics in greater detail.

Discussion of the Results & Conclusion

Al-Tahbir fi Ilm al-Ta'bir is one of the oldest independent Persian dream interpretation texts attributed to Imam Fakhr Razi (died 606 AH). Edited and published by Iraj Afshar in 1975, this study confirmed that Imam Fakhr Razi could definitively be identified as the author of *Al-Tahbir fi Ilm al-Ta'bir*. Several factors supported this attribution: the mention of *Al-Tahbir fi Ilm al-Ta'bir* in *Kashf al-Zonoun*, references to parts of its introduction in *Ta'bir Soltani*, the consistency of classification between *Al-Tahbir fi Ilm al-Ta'bir* and *Jame' al-Oloum* (by Settini), and the content similarities between sections of the two texts. This study also revealed several shortcomings in Afshar's version, including the addition of unnecessary words not present in the original manuscript, inclusion of incorrect terms, unreasonable deletion of existing words from the original, misinterpretation of certain manuscript forms, recording of incorrect versions without applying comparative corrections, and, in some instances, typographical errors. Furthermore, the shortcomings stemming from the manuscript itself included the omission of relatively illegible versions, incorrect recording of ambiguous issues, failure to acknowledge deleted entries, and the inability to correctly delineate chapters in the final eight pages.

متن‌شناسی ادب فارسی

سال هفدهم، شماره چهارم (پیاپی ۶۸)، ۱۴۰۴، ص ۱۸-۱

تاریخ وصول: ۱۴۰۳/۱۲/۲۷، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۵/۷

مقاله پژوهشی

ضرورت تصحیح دوبارهٔ التحبیر فی علم التعبير

سعیده دهقان نیری، دانشجوی دکتری گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه فردوسی مشهد، ایران

dehqanniri.sa@mail.um.ac.ir

سلمان ساکت* ، دانشیار گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه فردوسی مشهد، مشهد، ایران

saket@um.ac.ir

عبدالله رادمرد، دانشیار گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه فردوسی مشهد، مشهد، ایران

radmard@um.ac.ir

چکیده

التحبر فی علم التعبير یکی از قدیمی‌ترین خوابنامه‌های مستقل فارسی است که به امام فخر رازی (م: ۶۰۶ق.) نسبت یافته و برای نخستین بار ایرج افشار در سال ۱۳۵۴ آن را تصحیح و چاپ کرده است. در این پژوهش تلاش شده است تا با بررسی تصحیح ایرج افشار و مقایسه آن با تعبیرالرؤیاهای عربی و خوابنامه‌های فارسی به یکی از سرچشمه‌های این اثر و جویباران حاصل از آن توجه شود. همچنین با تطبیق تصحیح افشار با نسخه استفاده‌شده او و نیز با مقایسه آنها با دست‌نویس المعبر فی علم التعبير نشان داده شده است که از یک سو چاپ افشار اشکالات و کاستی‌های نسبتاً زیادی دارد و از سوی دیگر استفاده از دست‌نویس المعبر فی علم التعبير در تصحیح مجدد این اثر و رفع کاستی‌های آن ضرورت دارد. این اشکالات و کاستی‌ها به‌طور عمده دو علت داشته است: یکی خطای مصحح و دیگر آسیب‌دیدگی نسخه. اشکالات و کاستی‌های ناشت‌گرفته از خطای مصحح را می‌توان به شش گروه تقسیم کرد: افزودن کلمه یا کلمه‌های غیرضروری که در نسخه وجود ندارد، افزودن کلمه یا کلمه‌های نادرست، حذف بی‌دلیل کلمه یا کلمه‌هایی که در نسخه وجود دارد، غلط‌خوانی برخی از ضبط‌های نسخه، ثبت ضبط‌های نادرست در متن و قیاسی تصحیح نکردن آنها و در مواردی بسیار اندک اشکالات تایپی. اشکالات و کاستی‌های ناشی از آسیب‌دیدگی نسخه نیز به چهار گروه تقسیم می‌شود: ثبت نکردن ضبط‌های نسبتاً ناخوانا، ثبت نادرست ضبط‌های مبهم نسخه، ذکر نکردن ضبط‌های پاک‌شده و تشخیص ندادن محل فصل‌بندی هشت برگ پایانی.

واژه‌های کلیدی

امام فخر رازی، خوابگزاری، التحبیر فی علم التعبير، القادری فی التعبير، المعبر فی علم التعبير.

* مسؤول مکاتبات

2476-3268© The Author(s).

Published by University of Isfahan

This is an open access article under the CC BY-NC 4.0 License (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0>).

10.22108/rpl.2025.144482.2440

۱. مقدمه

در پی نگارش تعبیر الرؤیاها، فارسی‌زبانان نیز به ترجمه این خوابنامه‌ها همت گماردند و آنها را به صورت‌های گوناگون از جمله نظم و نثر عرضه کردند. این آثار گاه به صورت مستقل - که تمام اثر از سر تا بن درباره خواب و خوابگزاری است - و گاه به صورت بخشی از کتاب یا دائرة المعارف به نگارش درآمده است. کتاب خوابگزاری از مؤلف یا مترجمی ناشناخته، *التحییر فی علم التعبیر منسوب به فخر رازی*، کامل‌التعبیر اثر حبیبش تغلیسی و تعبیر سلطانی از قاضی ابرقوهی از زمره مهم‌ترین خوابنامه‌های منشور مستقل فارسی تا قرن هشتم ق. به شمار می‌روند (برای آشنایی با دیگر خوابنامه‌های فارسی ر.ک: باغستانی، ۱۳۹۰، ج. ۱۶ / ۲۲۷).

التحییر فی علم التعبیر^۱ از جمله قدیمی‌ترین خوابنامه‌های منشور مستقل فارسی است که کتابت تنها دست‌نویس موجود از آن به قرینه خط و کاغذ متعلق به قرن هفتم / هشتم هجری قمری است. در این نسخه آشکارا نشانی از نام مؤلف وجود ندارد اما بر اساس ضبط کشف‌الظنون اثری با این عنوان از امام فخر رازی (م: ۶۰۶ق.) در دست بوده است که چون حاجی خلیفه به فارسی یا عربی بودن زبان اثر هیچ اشاره‌ای نکرده است، نمی‌توان با قطعیت این نسخه را متعلق به امام فخر رازی دانست (ر.ک: رازی، ۱۳۵۴، ص. ۱۱-۱۳).

اما بر اساس اشاره قاضی ابرقوهی در *تعبیر سلطانی* به *دبایچه التحییر فی علم التعبیر*^۲ که می‌گوید: «و از آن جمله کتاب *التحییر فی علم التعبیر* بود از مصنفات امام المحققین فخر الحق و الدین محمد الرازی قدس سره که در دبایچه آن می‌فرماید که: چون اکثر طایفه‌ای که درین عهد دعوی علمی می‌کنند و در کسوت تحدی ترفل می‌نمایند، به حفظ صور و فروع آن اکتفا نموده‌اند و از اصول و مآخذ مسایل بالکلیه غافل مانده، این مقدمه تألیف رفته تا حقایق اصول و دقایق فروع این علم از آن مستفاد گردد» (ابرقوهی، ۱۳۳۰ق، گ. ۴ پ) به روشنی می‌توان برداشت کرد که تنها دانشمندی عالی‌قدر در ابتدای مقدمه اثر خود می‌تواند دیگر معبران را این چنین متهم به نادانی و «حفظ صور و فروع» تعبیر خواب کند و آنان را غافل از «اصول و مآخذ مسایل بالکلیه» بدانند، همچنین آشکار است که مقدمه اثر این مؤلف باید مشتمل بر شرح و بسط «حقایق اصول و دقایق فروع این علم» باشد که در دیگر کتب پیش از آن یافت نشود و هر دوی این مقدمات می‌تواند فرضیه تألیف این اثر توسط امام فخر رازی و نقل عینی قاضی ابرقوهی از دبایچه *التحییر فی علم التعبیر* به زبان فارسی را تأیید کند (همچنین ر.ک: رازی، ۱۳۵۴، ص. ۱۲-۱۴). اگرچه این بخش از مقدمه مؤلف *تعبیر سلطانی* در برگ‌های باقی‌مانده از نسخه *التحییر فی علم التعبیر* وجود ندارد، دیگر بخش‌های باقی‌مانده از آن به خوبی می‌تواند توجه مؤلف احتمالی

۱. بررسی کلیدواژه «التحییر فی علم التعبیر» نشان می‌دهد که آثار دیگری هم به این نام وجود دارد و چه بسا این نام، عنوانی بوده است برای گونه‌ای فرعی در ژانر خوابنامه‌های عربی و فارسی. افزون بر نسخ متعدد *التحییر فی علم التعبیر* منسوب به امام محمد غزالی، تا امروز چهار اثر با عنوان «التحییر فی علم التعبیر» با موضوع خوابگزاری از سده‌های مختلف به دست آمده که عبارت است از: *التحییر فی علم التعبیر*: خلاصه‌ای از *القادری فی التعبیر* به عربی در کتابخانه بوهار هند (بروکلمان، ۲۰۰۶م، ج. ۴ / ۳۳۰: Khan Bahadur, 1923, V. 2/391). همچنین ر.ک: شنطی، ۱۴۰۵ق، ص. ۳۶؛ *التحییر فی علم التعبیر*: خلاصه‌ای از *حیوة الحیوان* کمال الدین محمد دمیری (*التحییر فی علم التعبیر*، سده ۱۲)؛ *التحییر فی علم التعبیر*: خلاصه‌ای از «کلام ابن سیرین و جعفرین محمد الصادق و ابراهیم بن عبدالله الکرمان و غیرهم» از حمزقین محمد بن محمد بن سقری الاینجی (الاینجی) که نمونه احتمالاً مشابه آن نیز وجود دارد؛ *التحییر فی علم التعبیر* از حمزقین محمد بن شعر الاینجی (ابن زغیبه، ۱۴۳۵ق، ص. ۵) که متأسفانه دسترسی به آن تاکنون ممکن نشده است.

۲. افزون بر این نمونه، ابرقوهی در دو قسمت دیگر نیز به «کتاب التحییر» اشاره کرده است (ر.ک: رازی، ۱۳۳۰ق، گ. ۶، ۹ ر).

یعنی فخر رازی را به ظرایف اصول خوابگزاری نشان دهد؛ دقایق و ظرایفی که در خوابنامه‌های پیش از آن به‌ندرت یافت می‌شود.

همچنین از دیگر دلایل صحّت انتساب این اثر به امام فخر رازی، وحدت روش تقسیم‌بندی در قسم اول التحبیر فی علم‌التعبیر و باب بیست و پنجم جامع‌العلوم (ستّینی) در علم‌التعبیر است (ر.ک: رازی، ۱۳۵۴، ص. ۱۴) که نمونه‌هایی از آن در ادامه آمده است:

التحبیر فی علم‌التعبیر	جامع‌العلوم (ستّینی)
«باب سوم: اندر بیان کردن قوت‌های آدمی که بدان چیزها دریابد در خواب و بیداری» (رازی، سده ۷ و ۸، ج. ۱، پ. ۲۶۰).	«اندر بیان قوت‌های مدرکه» (رازی، ۱۳۹۷، ص. ۲۵۹-۲۶۰).
«باب چهارم: اندر بیان حقیقت خواب و در ذکر سبب محتاج شدن آدمی به خواب» (رازی، سده ۷ و ۸، ج. ۱، پ. ۲۶۱).	«اندر حقیقت خواب» (رازی، ۱۳۹۷، ص. ۲۶۱).
«باب دهم: اندر بیان آنکه این صورت‌های مختلف که در خواب دیده می‌شود چه چیز است» (رازی، سده ۷ و ۸، ج. ۱، پ. ۲۶۲).	«اندر حقیقت خواب دیدن» (رازی، ۱۳۹۷، ص. ۲۶۲).
«باب بیست و یکم: در آنکه تعبیر یک خواب به حسب اختلاف زمان و مکان و احوال [این خواب]. باب بیست و دوم: اندر ذکر تعبیّرات به حسب اختلاف منفعت و طبیعت آن چیزها که دیده [باشند]. باب بیست و سوم: اندر ذکر آنکه معبّر باید که تعبیر هرکس به قدر همت و [حال وی کند]» (رازی، سده ۷ و ۸، ج. ۲، ر. ۲۶۴-۲۶۵).	«اندر شرایط تعبیر کردن» (رازی، ۱۳۹۷، ص. ۲۶۴-۲۶۵).

همچنین علاوه بر وحدت روش تقسیم‌بندی، شباهت محتوایی متن التحبیر فی علم‌التعبیر و جامع‌العلوم (ستّینی) نیز نشان می‌دهد مؤلفی واحد این باب از جامع‌العلوم (ستّینی) را به‌اختصار و التحبیر فی علم‌التعبیر را به‌تفصیل به تحریر درآورده که نمونه‌ای از آن به شرح زیر است:

التحبیر فی علم‌التعبیر	جامع‌العلوم (ستّینی)
«و همچنین اگر کسی خویشتن را برهنه بیند که اگر اندر مساجد و بازارها و جایهایی باشد که برهنه شدن [اندر] آن جایگاه عادت نباشد، آن دلالت کند بر فضیحت و زوال جاه و منصب و خصوص که شخص از اهل منصب باشد یا زنی باشد. و اگر اندر خلوت باشد، اندر آن ضرری نباشد و دلیل یافتن راحت بود. و همچنین اگر در گرمابه باشد چون خالی باشد و همچنین اگر بیننده این خواب از صلحا باشد، آن دلالت کند بر ترک جاه و علائق دنیا چون عورت پوشیده باشد» (رازی، سده ۷ و ۸، ج. ۴، ر. ۲۶۵).	«قسم سوم زمان و مکان چنانکه اگر کسی به خواب بیند که در بازاری برهنه استاده است دلیل فضیحت باشد. و اگر در گرمابه خود را برهنه بیند هیچ زیان نبود، زیرا که برهنه بودن در گرمابه عیب نباشد» (رازی، ۱۳۹۷، ص. ۲۶۵).

۱-۱. سرچشمه و جویباران^۲

بررسی و تعمّق در تعبیرالرؤیاهای موجود و مقایسه آنها با بخش باقی‌مانده التحبیر فی علم‌التعبیر نشان می‌دهد که یکی از منابع استفاده‌شده امام فخر رازی احتمالاً القادری فی‌التعبیر اثر نصر بن یعقوب دینوری بوده که در ادامه به نمونه‌ای از آنها اشاره می‌شود:

^۱ تصحیح افشار: دریابد و درخواهد ...

^۲ مقصود از «سرچشمه» یکی از آثار استفاده‌شده امام فخر رازی در نگارش التحبیر فی علم‌التعبیر و منظور از «جویباران» آثاری است که با استفاده از التحبیر فی علم‌التعبیر تألیف شده است.

التحیر فی علم التعبیر	القادری فی التعبیر
«و اگر زنی اندر خواب ببیند که ماهتاب اندر خانه وی افتاد و وی پاره‌ای از آن برگرفت و در خرقة‌ای پیچید، وی را پسری آید و زود وفات یابد» (رازی، سده ۷ و ۸، گ. ۲۳ پ؛ برای نمونه مشابه ر.ک: بکری، ۱۳۳۶، گ. ۱۳۳ پ).	«و إن رأی امرأة أن القمر وضع فی بیتها فأخذت منه بعضه و لففته فی خرقة، فإنها تلد ابناً و يموت و تحزن علیه» (الدینوری، ۲۰۰۰م، ج. ۱۳/۲).

اما باید به این نکته مهم توجه کرد که مؤلف برخلاف استفاده از *القادری فی التعبیر*، اثر خود را با رویکرد خاص خود فصل‌بندی کرده و از فصول و ابواب *القادری فی التعبیر* پیروی نکرده است؛ در نتیجه، در عناوین و ترتیب فصول و ابواب این دو اثر هیچ شباهتی دیده نمی‌شود. همچنین هیچ تشابهی میان عناوین و ترتیب باب‌های *التحیر فی علم التعبیر* و خوابنامه‌های فارسی پیش و پس از آن، از جمله *خوابگزاری*، *کامل التعبیر*، *کتاب الناصری فی ترجمه کتاب القادری فی التعبیر* و *تعبیر سلطانی*^۱ وجود ندارد و *المعتبر فی علم التعبیر* تنها خوابنامه شناخته‌شده فارسی پس از *التحیر فی علم التعبیر* است که از نظر فصل‌بندی به آن شباهت فراوانی دارد.

۲. خوابنامه‌ای فراموش شده

پیشتر تصور بر این بود که مهم‌ترین خوابنامه‌های مستقل باقی‌مانده از نثر فارسی تا قرن ۸ق. محدود به *خوابگزاری*، *کامل التعبیر*، *التحیر فی علم التعبیر* و *تعبیر سلطانی* است (کمیلی، ۱۳۸۷، ص. ۱۵۷؛ ۱۳۹۷، ص. ۱۱۰-۱۰۴) اما اینک با توجه به پژوهش‌های تازه‌تر نشان داده شده است که دو اثر دیگر نیز از این گونه نثر فارسی به نام *کتاب الناصری فی ترجمه کتاب القادری فی التعبیر* (ر.ک: صفری آق‌قلعه، ۱۳۹۷) و *المعتبر فی علم التعبیر* (ر.ک: دهقان نیری و همکاران، ۱۴۰۳) دستیاب است.

المعتبر فی علم التعبیر، خوابنامه‌ای فراموش شده از قرن هفتم ق. است که ابراهیم بن اسماعیل بن ابراهیم بکری زنجانی شیرازی (م: ۶۸۳ق.)، محدث شافعی مذهب، در سال ۶۶۶ق. احتمالاً در ناحیه غرب ایران آن را نوشته و به خواجه شمس‌الدین محمد جوینی، وزیر خوش‌نام ایلخانان اهدا کرده است. تاکنون از این اثر تنها یک نسخه شناخته شده که با توجه به قرائن متنی احتمالاً همان نسخه مؤلف است که در سال ۶۶۶ق. نوشته شده است و در مجموعه عموجه حسین پاشا در کتابخانه سلیمانیه استانبول نگهداری می‌شود. برخی از منابع مؤلف در تألیف این اثر عبارتند از: *القادری فی التعبیر*، *التحیر فی علم التعبیر*، *تعبیر الرؤیا ابن قتیبه*، *تعبیر الرؤیا ارطامیدورس افسسی* ترجمه حنین بن اسحاق که در این میان استفاده او از *القادری فی التعبیر* و *التحیر فی علم التعبیر* بیش از دیگر خوابنامه‌های عربی و فارسی بوده است.

از این دست‌نویس تنها ۲۳۲ برگ^۲ در دو فن باقی مانده است و متأسفانه افتادگی‌هایی در فن دوم این کتاب وجود دارد. فن دوم شامل یک مقدمه و هفت مقاله است که هر مقاله به ابواب و فصول جزئی تری تقسیم شده است؛

۱. افزون بر *المعتبر فی علم التعبیر*، *تعبیر سلطانی* نیز یکی از جوئیاران حاصل از *التحیر فی علم التعبیر* است؛ زیرا به تصریح مؤلف آن، یکی از منابع او *التحیر فی علم التعبیر* بوده است اما به علت آسانی دسترسی، به ترتیب حروف فصل‌بندی شده است (ر.ک: ابرقوهی، ۸۳۰ق، گ. ۴، پ. ۲۱).

۲. در فهرست نسخ خطی کتابخانه عموجه حسین پاشا تعداد اوراق ظاهراً به اشتباه ۲۷۰ برگ یاد شده است (*دفتر کتابخانه عموجه حسین پاشا*، ۱۳۱۰، ص. ۲۳).

مقاله اول شامل ده باب، مقاله دوم شامل پنج باب و مقاله سوم به دو قسم تقسیم شده که قسم اول شامل هجده باب است و از همین مقاله افتادگی نسخه آغاز می‌شود. بدین ترتیب، هرچند قسم اول مقاله سوم شامل هجده باب است، تنها یازده باب از آن موجود است و بخش پایانی باب یازدهم مقاله سوم (از حرف کاف و پس از واژه «کرسی») به بعد) تا باب هجدهم و تمام قسم دوم مقاله سوم و تمام مقاله چهارم تا هفتم نسخه افتاده است. خوشبختانه مؤلف در فهرست ابتدایی کتاب (بکری، ۶۶۶ق، گ. ۳ پ - ۷ ر) از تمامی ابواب و فصول این اثر تا پایان مقاله هفتم به تفصیل نام برده است که امکان آشنایی با ساختار کلی کتاب را برای خواننده فراهم می‌کند.

از طریق بررسی محتوا، ترتیب و نام ابواب‌المعتبر فی علم‌التعبیر به روشنی آشکار است که به‌رغم تفاوت‌های محتوایی و ساختاری، بکری از التحبیر فی علم‌التعبیر بهره گرفته است؛ در ادامه به ارتباط و تشابه این دو اثر اشاره می‌شود:

۲-۱. ترتیب و عنوان باب‌های‌المعتبر فی علم‌التعبیر و التحبیر فی علم‌التعبیر

هرچند ترتیب و عنوان باب‌ها در التحبیر فی علم‌التعبیر و‌المعتبر فی علم‌التعبیر در نمونه‌هایی یکسان نیست اما در کلیت به یکدیگر شباهت بسیاری دارند که به چند نمونه از آنها اشاره می‌شود:

التحبر فی علم‌التعبیر	المعتبر فی علم‌التعبیر
«باب پانزدهم اندر دیدن هوا و ابر و شب و روز و تاریکی و روشنایی روشنایی» (رازی، سده ۷ و ۸، گ. ۵۵ ر).	«باب دویم (اصل: دوهم) اندر دیدن شب و روز و تاریکی و روشنایی و ابر و رعد و برق و صاعقه و بادها و قوس قزح و خُسف و زلزله» (بکری، ۶۶۶ق، گ. ۵ ر).
«باب شانزدهم اندر تأویل رؤیت باد و رعد و برق و باران و برف و قوس قزح (اصل: قوس و قزح) و صاعقه و زلزله و سیل و آنچه بدان ماند» (رازی، سده ۷ و ۸، گ. ۵۸ ر).	«باب [سیم] اندر دیدن باران و تگرگ و یخ و سرما و سیل و وحل و اندر هر چیز که از آسمان بیارد» (بکری، ۶۶۶ق، گ. ۵-۵ پ).
«باب هفدهم اندر دیدن آتش و شمع و چراغ و آنچه بدان تعلق دارد از افروختن آتش و هیزم و فحم و رماد و مانند آن» (رازی، سده ۷ و ۸، گ. ۳۳ ر).	«باب چهارم اندر دیدن آتش و شمع و چراغ و قندیل و دود و آتش و آنچه بدان تعلق دارد» (بکری، ۶۶۶ق، گ. ۵ پ).
«باب هشدهم اندر دیدن جنّ و شیاطین و غول و دجال و آنچه به احوال ایشان تعلق دارد» (رازی، سده ۷ و ۸، گ. ۴۲ ر).	«باب پنجم اندر رؤیت جنّ و شیاطین و غول و دجال و آنچه به احوال ایشان تعلق دارد» (بکری، ۶۶۶ق، گ. ۵ پ).

۲-۲. مقدمه‌المعتبر فی علم‌التعبیر و التحبیر فی علم‌التعبیر

افزون بر تشابه عنوان و ترتیب باب‌های التحبیر فی علم‌التعبیر و‌المعتبر فی علم‌التعبیر، مقدمه‌های این دو اثر نیز به یکدیگر شباهت فراوانی دارند که به نمونه‌هایی از آنها اشاره می‌شود:

المعتبر فی علم التعبير	التحیر فی علم التعبير
«اگر کسی از وی خوابی به طریق امتحان پرسد، باید که آن را (اصل: آنر) فرونگذارد و تعبیر آن بکند چون وجهی ظاهر دارد که اگر تعبیر آن خیر باشد، آن راجع باشد به معبر و اگر شرّ باشد، مضرّت آن عاید باشد بر آن شخص که امتحان کرده است» (بکری، ۱۳۶۶، ج. ۵۸، پ. ۵۸).	«و اگر کسی از وی خوابی به امتحان پرسد، آن را چنان‌که آن لفظ اقتضا کند، تعبیر کند و فرونگذارد که اگر آن تعبیر خیر باشد، به معبر بازگردد و اگر شرّ باشد، بدان شخص بازگردد» (رازی، سده ۷ و ۸، ج. ۶۳، ر. ۶۳).
«بدان که بیننده خواب را گزیر نباشد از آنکه آدابی چند تا خواب وی درست و معتبر آید» (بکری، ۱۳۶۶، ج. ۵۹، ر. ۵۹).	«بباید دانست که بیننده خواب را گزیر نباشد از آنکه آدابی چند را نگاه دارد تا خواب وی درست و معتبر آید» (رازی، سده ۷ و ۸، ج. ۵۲، ر. ۵۲).
«و همچنین چون شخص نه معتدل المزاج باشد و اگرچه فی الحال وی را مرضی نباشد، صور منامات را کما هی نتواند ادراک کردن از بهر آنکه هرگاه که بر مزاج شخص بیوست غالب باشد، قوت حافظه وی به کمال بود اما قوت فهم و ادراک ضعیف باشد. و چون رطوبت غالب باشد، زود یاد گیرد و زود فراموش کند و آن را فایده‌ای نباشد و بیشتر مرئیات و مسموعات را باز نتواند گفتن. و چون بر مزاج حرارت غالب باشد، افعال وی مشوش و نامضبوط باشد و نزدیک باشد به تخیلات اصحاب سرسام و امراض حاده. و هرگاه که برودت غالب باشد، شخص بلید و کندخاطر باشد و صور مدرکات را دیر حفظ کند و زود فراموش کند و معانی را فهم نکند» (بکری، ۱۳۶۶، ج. ۲۲۵، ر. ۲۲۵).	«هرگاه که مزاج شخص نه معتدل باشد، هرچند که وی را در حال مرضی ظاهر نباشد اما چیزها اندر خواب و بیداری کما هی درنتواند یافتن و نگاه نتواند داشت: و آن چنان است که هرگاه که بر مزاج (اصل: + خلق، که خط خورده است) شخص بیوست غالب باشد، اگرچه که وی را قوت حفظ نکو باشد اما فهم کند باشد و چیزها دیر دریابد. و چون رطوبت غالب باشد، چیزها زود یاد گیرد اما زود فراموش کند و خوابها را نگاه نتواند داشت. و چون حرارت بر وی غالب باشد، افعال و حرکات وی مشوش و بی‌ترتیب باشد و خوابها چنان‌که هست درنیابد. و چون برودت (اصل: برودت) بر مزاج وی غالب باشد، قوت حفظ کند باشد و چیزها را دیر یاد گیرد و زود فراموش کند» (رازی، سده ۷ و ۸، ج. ۲۷، پ. ۲۷).

۲-۳. المعتبر فی علم التعبير و جامع‌العلوم (ستینی)

دو بخش نسبتاً مفصل در المعتبر فی علم التعبير وجود دارد که اگرچه به سبب باقی ماندن «چیزی قریب به یک چهارم» اوراق التحیر فی علم التعبير امکان ردیابی آنها در این اثر وجود ندارد (ر.ک: رازی، ۱۳۵۴، ص. ۱۴)، مشابه آنها در جامع‌العلوم (ستینی) آمده است که می‌تواند نشان‌دهنده آن باشد که منبع ابراهیم بن اسماعیل بن ابراهیم بکری زنجانی شیرازی، مؤلف المعتبر فی علم التعبير، احتمالاً یکی از آثار امام فخرالدین ابو‌عبدالله محمد بن عمر بن حسین بن حسن بن علی تیمی بکری طبرستانی مشهور به ابن خطیب رازی بوده است.

المعتبر فی علم التعبير	جامع‌العلوم (ستینی)
«و همچنین آورده‌اند که جالینوس حکیم را ورمی اندر کبد پدید آمد و خود و جمله اطبای آن روزگار از مداوات آن عاجز شدند و از وی نومید گشتند و ترک مداوات کردند. آنگاه جالینوس شخصی را اندر خواب دید و وی را گفت: برو و از آن رگ که میان خنصر و بنصر است از دست چپ فصد کن و چندین درم معین خون رها کن. جالینوس چون بیدار گشت، برفت و فصد کرد همچنان‌که دیده بود و صحت یافت. و گفت: ما پیش از این هرگز ندانستیم که از این جایگاه فصد توان کردن یا نه» (بکری، ۱۳۶۶، ج. ۳۲-۳۳، پ. ۳۲).	«چنانکه جالینوس در کتاب الفصد می‌آورد که او را ورمی بود میان حجاب و کبد، پس گفت هر علاج که دانستم کردم و هیچ سود نداشت و امید از صحت برداشتم، تا به خواب دیدم که کسی مرا گفت: برو آن رگ که میان خنصر و بنصر است بگشای و چندینی خون از وی برگیر تا درست شوی. و من هرگز ندانسته بودم که آن رگ را شاید گشادن. و چون آن فصد کردم صحت یافتم» (رازی، ۱۳۹۷، ص. ۲۶۳، ر. ۲۶۳).

^۱ این بخش اگرچه در فن دوم اثر ذیل عنوان «تنبیه» آمده، مؤلف در توضیح آن نوشته است که: «ما طرفی سخن اندر تحقیق این مناسبات در فن اول از این کتاب که مقصور است بر ذکر اصول منامات، ایراد کرده‌ایم و اندک اشارتی اندر این موضع بکنیم تا تنمّه آن شود» (بکری، ۱۳۶۶، ج. ۲۲۴، ر. ۲۲۴)، بنابراین این بخش را باید قسمتی از فن اول دانست که با تأخر آمده است.

در نمونه اول، نسبتاً مشابه آنچه در *المعتبر فی علم‌التعبیر* آمده، تا به امروز تنها در *البدن المنیر فی علم‌التعبیر* (المقدسی، ۲۰۰۰م، ص. ۱۶۷)، با اندکی تفاوت یافت شده است، اما آن اثر نمی‌تواند منبع / مأخذ بکری بوده باشد؛ زیرا هردو اثر در سده هفتم قمری تألیف شده‌اند؛ بنابراین، در بهترین حالت تنها می‌تواند نشان‌دهنده منبع / منابع مشترک میان این دو اثر باشد؛ البته وجود این بخش با اندکی تفاوت در *جامع‌العلوم* (ستینی) نشان‌دهنده آن است که احتمالاً بکری یا از *جامع‌العلوم* (ستینی) یا از دیگر آثار امام فخر رازی این بخش را برگرفته است. مؤید این نتیجه‌گیری آن است که مؤلف *التحییر فی علم‌التعبیر* در همین کتاب، به اثر دیگر خود به نام «تعبیر کبیر»^۱ اشاره کرده است (ر.ک: رازی، ۱۳۵۴، ص. ۷۲). بنابراین، چه بسا که او اثر در علم‌تعبیر تألیف کرده بوده است: یکی مختصر به نام «التحییر فی علم‌التعبیر» و دیگری مفصل به نام «تعبیر کبیر» که در این صورت شاید بکری این دو بخش را از تعبیر کبیر برگرفته باشد، زیرا چنین جزئیاتی کمتر در *التحییر فی علم‌التعبیر* آمده است.

المعتبر فی علم‌التعبیر	جامع‌العلوم (ستینی)
«بدان که خواب‌ها اندر این مرتبه هم منقسم است به چهار قسم زیرا که یا خواب بسیار بود و معنی هم بسیار یا خواب یک چیز باشد و معنی هم یک یا خواب یک شیء باشد و معنی بسیار یا خواب بسیار باشد و معنی یک چیز بود.»	«و اجناس رؤیا چهار است: اول آنکه چیزهای بسیار دلیل کند بر چیزهای بسیار، چنانکه مردی در غربت بود در خواب دید که چیزی را طلب می‌کند چون بدان چیز رسید با جمعی از مرغان غریب بپرید، پس به عاقبت آن مرد به وطن خویش باز رسید. پس با جمعی دیگر از غربا به غربت رفت.»
اما قسم اول آن است که خواب بسیار بود و معنی بسیار و این مثل آن باشد که شخصی در غربت اندر خواب چنان دید که همی پدید و چیزی طلب همی کرد و چون به مطلوب خود رسید دگر باره دید که وی را پرها پیدا شده بود مثل پره‌های مرغان و دگر باره از آن جایگاه با مرغانی چند غریب پریدن گرفت و برفت و عاقبت تعبیر آن خواب آن چنان بود که آن شخص از غربت رجوع کرد با وطن خود و دگر باره با قومی چند غریب سفر کرد و باز نیامد.	قسم دوم آنکه یک چیز دلیل کند بر یک چیز، چنانکه مردی به خواب دید که چشم او زرین شده است. معبر را پرسید، معبر جواب داد که چشم او برود. مرد گفت که از چه سبب؟ معبر گفت نام زر «ذهب» است و در تازی لفظ ذهب آنجا استعمال کنند که برود. چنانکه گویند ذهب الرجل، و معبری دیگر گفت در بیان آن تعبیر، زیرا که زر چیزی است که او را از برای آن دارند که برود. پس چون چشم تو زرین شد دلیل بود بر آنکه برود.
و اما قسم دوم آن است که خواب یک چیز باشد و معنی هم یک، مثل آنکه شخصی اندر خواب دید که چشم وی ذهب گشته بود و عاقبت تعبیر آن چنان بود که آن شخص نابینا گشت و چشمش برفت و تحقیق این بعد یاد کرده شود ان شاء الله تعالی.	و قسم سوم آنکه یک چیز بر بسیار چیزها دلیل کند و آن چنان است که مردی در خواب دید که نام وی از وی بیفتاد. پس عاقبت او چنان آمد که مال او از دست برفت و درویش گشت. و به نزدیک مردم حقیر شد. آنگاه از غایت دلنگی خود را بکشت.
و اما قسم سوم آن است که خواب یک چیز باشد و معنی بسیار، مثل آنکه شخصی اندر خواب چنان دید که نام وی از وی بیفتاد و عاقبت تعبیر آن چنان شد که آن شخص مال بسیار برگرفت و قصد سفر کرد و اندر راه دزدان وی را بغارتیدند و او بازگشت و با وطن خود آمد و اندر نظر خلق خوار و عاجز گشت و مذلت بسیار به وی رسید و چنان شد که نتوانست اندر شهر خود نشستن، و بگریخت و شقاوت وی را بر آن داشت که خود را بکشت و نامش از جهان بیفتاد.	و قسم چهارم آنکه چیزهای بسیار بر یک چیز دلالت کند. چنانکه مردی در خواب دید که با مردی دیگر شطرنج می‌باخت و آن مرد از وی همی برد و نزدیک شاه مات رسید. لیکن پیش از آن برخاست و بگریخت و بیمار گشت و در بیمارستانی رفت که آن را اشتر نام بودی، و آنجا اندر خانه‌ای بیفتاد و بر ران او درختی برُست.
و اما قسم چهارم آن است که خواب بسیار باشد و معنی یک چیز بود، مثل آنکه شخصی اندر خواب چنان دید که شطرنج همی بازیید و	پس عاقبت آن مرد چنان افتاد که بام خانه او بیفتاد و ران بشکست لیکن نمرود. و آن هرچه در خواب دیده بود دلیل این نکبت (اصل: نکته) بود، زیرا که نزدیک رسیدن شطرنج به شاه مات و گریختن او

۱. آیا تعبیر کبیر ارتباطی با *الجامع الکبیر فی‌التعبیر* اثر نصرین یعقوب دینوری دارد؟ صفری آق‌قلعه احتمال داده است که *الجامع الکبیر فی‌التعبیر* عنوان دیگر *القادری فی‌التعبیر* باشد (۱۳۹۷، ص. ۴۰).

المعتبر فی علم التعبير	جامع‌العلوم (ستینی)
<p>مغلوب گشت و نزدیک شد به شهمات، آنگاه بگریخت و به بیمارستانی رسید که نام وی جمل بود، آنگاه دگرباره درختی دید که از پای وی رسته شده بود. و عاقبت حال وی چنان شد اندر بیداری که سقف خانه وی شکسته شد و بر پای وی افتاد و پایش شکسته شد و به شرف هلاک رسید اما هلاک نشد و این همه احوال که وی دیده بود بر این یک نکبت دلالت همی کرد و کیفیت دلالت آن احوال بر آن یک نکبت چنان بود که نزدیک شدن وی به شهمات و گریختن از آن جایگاه دلالت همی کرد بر رنجی عظیم که وی اندر آن به صدد هلاک رسد اما نمیرد و رفتن وی به بیمارستان همچنین دلیل مرض بود و اما آنکه نام آن بیمارستان جمل بود آن دلیل آن بود که رنج وی از پای باشد زیرا که جمل چون بیفتد قادر نباشد بر مشی و همچنین رستن درخت از پای وی دلیل آن بود که پای وی اندر تعذر حرکت مثل ساق درخت شود در ثبات یا دلیل بود بر القای جیره^۱ بر پای وی، و الله أعلم» (بکری، ۶۶۶ق، گ. ۳۴-پ ۳۵ ر).</p>	<p>پیش از شاه مات دلیل این حال بود که نزدیک مرگ رسید ولیکن نمرد. و گریختن او در بیمارستان دلیل کند بر بیماری، و آنچه نام آن بیمارستان اشتر بود که آن بیمارستان او را در شکستن پای بود، چنانکه پای شتر دو تاه شود، چون فروخسبد، و رستن درخت بر ران او دلیل آن بود که ساق او چون ساق درخت شود که حرکت نکنند» (رازی، ۱۳۹۷، ص. ۲۶۵ - ۲۶۶).</p>

همچنین مشابه نمونه دوم تاکنون تنها در تعبیر الرؤیا (الافسی، ۱۹۶۴م، ص. ۲۵-۲۸) با تفاوت‌های محتوایی آمده است و هرچند نمی‌توان با اطمینان گفت که بکری این بخش را از جامع‌العلوم (ستینی) برگرفته است، تا به امروز یکی از منطقی‌ترین فرضیه‌ها همین است.

۳. اشکالات و کاستی‌های التحبیر فی علم التعبير (تصحیح ایرج افشار)

اشکالات و کاستی‌ها در تصحیح ایرج افشار عمدتاً از دو سبب نشئت گرفته است: خطای مصحح و آسیب‌دیدگی نسخه شامل ساییدگی، کرم‌خوردگی، پارگی و افتادگی اوراق آن (ر.ک: رازی، ۱۳۵۴، ص. ۱۸، ۳۸، ۵۳، ۸۲، ۱۰۷، ۱۰۸). اشکالات و کاستی‌های نشئت‌گرفته از خطای مصحح را می‌توان به شش گروه تقسیم کرد: افزودن کلمه یا کلمه‌های غیرضروری که در نسخه وجود ندارد، افزودن کلمه یا کلمه‌های نادرست، حذف بی‌دلیل کلمه یا کلمه‌هایی که در نسخه وجود دارد، غلط‌خوانی برخی از ضبط‌های نسخه، ثبت ضبط‌های نادرست در متن و قیاسی تصحیح نکردن آنها و در مواردی بسیار اندک اشکالات تایپی. اشکالات و کاستی‌های ناشی از آسیب‌دیدگی نسخه نیز به چهار گروه تقسیم می‌شود: ثبت نکردن ضبط‌های نسبتاً ناخوانا، ثبت نادرست ضبط‌های مبهم نسخه، ذکر نکردن ضبط‌های پاک‌شده و تشخیص ندادن محل فصل‌بندی هشت برگ پایانی.

نگارندگان به منظور بهره‌وری بیشتر، علاوه بر مقایسه تصحیح افشار با نسخه استفاده‌شده او در نمونه‌هایی نیز از المعتبر فی علم التعبير بهره بردند و ضبط آن را به دست داده‌اند تا بدین‌گونه علاوه بر اشکالات و کاستی‌های چاپ افشار، ضرورت استفاده از المعتبر فی علم التعبير برای تصحیح مجدد آن نشان داده شود. در ادامه به‌اختصار به مهم‌ترین موارد اشاره می‌شود:

^۱ جیره: تخته‌های باریک و نوارهایی که شکسته‌بند با آنها محلی از بدن را که استخوانش شکسته، می‌بندد.

۳-۱. اشکالات

۳-۱-۱. افزودن کلمه یا کلمه‌های غیر ضروری که در نسخه وجود ندارد (بدون نشانگر قلاب در متن)

التحییر فی علم‌التعبیر (تصحیح افشار)	التحییر فی علم‌التعبیر (دست‌نویس)
«هرچند که آن زمین را فراخ‌تر و معمورتر بیند دلیل فراخی نعمت باشد، و هرچند تنگ‌تر و خراب‌تر بیند دلیل تنگی و مشقت بود» (رازی، ۱۳۵۴، ص. ۱۲۵).	«هرچند که آن زمین را فراخ‌تر و معمورتر بیند، دلیل فراخی نعمت باشد و تنگ‌تر و خراب‌تر بیند، دلیل تنگی و مشقت بود» (رازی، سده ۷ و ۸، گ. ۵۰، پ).
«و اگر بیند که مردم وی را مدح گفتند آن دلالت کند بر نقصان دین وی» (رازی، ۱۳۵۴، ص. ۱۲۴).	«و اگر بیند که مردم وی را مدح گفتند، آن دلالت بر نقصان دین وی» (رازی، سده ۷ و ۸، گ. ۷، پ).
«و باریدن برف هم چنین اگر در وقت و موضع خود ... معتاد باشد دلالت کند بر فراخی ...» (رازی، ۱۳۵۴، ص. ۸۲).	«و ... برف همچنین اگر در وقت و موضع خود ... معتاد باشد دلالت کند بر فراخی ...» (رازی، سده ۷ و ۸، گ. ۶۰، ر).

۳-۱-۲. افزودن کلمه یا کلمه‌های نادرست (با نشانگر قلاب در متن)

التحییر فی علم‌التعبیر (تصحیح افشار)	التحییر فی علم‌التعبیر (دست‌نویس)
«اگر کسی اندر خواب بیند که جمله دنیا را بدزدید یا جمله عالم را بدزدید [در] جامع قرآن بدزدد» (رازی، ۱۳۵۴، ص. ۱۲۴).	«اگر کسی اندر خواب بیند که جمله دنیا را بدزدید یا جمله عالم را بدزدید، جامع قرآن بدزدد» (رازی، سده ۷ و ۸، گ. ۵۰، ر).

۳-۱-۳. حذف بی‌دلیل کلمه یا کلمه‌هایی که در نسخه وجود دارد

التحییر فی علم‌التعبیر (تصحیح افشار)	التحییر فی علم‌التعبیر (دست‌نویس)
«الرؤیا برجل طائر فاذا عبرت وقعت» (رازی، ۱۳۵۴، ص. ۳۹).	«الرؤیا مُعَلَّقَةٌ برجل طائر فاذا عبرت وقعت» (رازی، سده ۷ و ۸، گ. ۲۷، پ).
«و خندیدن مرده دلیل نیکویی آخرت وی بود» (رازی، ۱۳۵۴، ص. ۱۱۵).	«و خندیدن مرده دلیل نیکویی حال آخرت وی بود» (رازی، سده ۷ و ۸، گ. ۲۸، ر).
«و اگر بیند که وی مرده را بزد آن قوت دین بیننده بود، و گفته‌اند دینی از آن مرده بگزارد» (رازی، ۱۳۵۴، ص. ۱۱۶).	«و اگر بیند که وی مرده را بزد، آن قوت دین بیننده بود و گفته‌اند: دینی از آن مرده بگزارد» (رازی، سده ۷ و ۸، گ. ۲۸، پ).

۳-۱-۴. غلط‌خوانی برخی از ضبط‌های نسخه

التحییر فی علم‌التعبیر (تصحیح افشار)	التحییر فی علم‌التعبیر (دست‌نویس)
«و از بهر همین معنی است که گفته‌اند که خواب به امتحان پرسند یا از دشمن یا از کسی که بدین علم نه عالم باشد پرسند» (رازی، ۱۳۵۴، ص. ۴۱).	«و از بهر همین معنی است که نشاید که خواب به امتحان پرسند یا از دشمن یا از کسی که بدین علم نه عالم باشد پرسند» (رازی، سده ۷ و ۸، گ. ۵۱، پ).
«و این دلیل ظاهر است بر آنک خواب مانع تعبیر معبر است» (رازی، ۱۳۵۴، ص. ۴۱).	«و این دلیل ظاهر است بر آنکه خواب تابع تعبیر معبر است» (رازی، سده ۷ و ۸، گ. ۵۱، پ).
«و هرچند که آن شخص ضعیف‌تر و به صورت زشت‌تر آن دلیل ضعیف بخت و برگشتن دولت باشد» (رازی، ۱۳۵۴، ص. ۱۰۰).	«و هرچند که آن شخص ضعیف‌تر و به صورت زشت‌تر، آن دلیل ضعیف بخت و برگشتن دولت باشد» (رازی، سده ۷ و ۸، گ. ۴۴، ر).

۳-۱-۵. ثبت نادرست ضبط‌های مبهم نسخه^۱ (که به کمک‌المعتبر فی علم‌التعبیر تصحیح شد)

التحیر فی علم‌التعبیر (تصحیح افشار)	التحیر فی علم‌التعبیر (دست‌نویس)	المعتبر فی علم‌التعبیر
«و بعضی گفته‌اند که بیننده خوبی باحق (کذا) کند، هم چنان که اگر بیند که خوبی باحق (کذا) کرد روزه ماه رمضان خورد» (رازی، ۱۳۵۴، ص. ۵۵).	«و بعضی گفته‌اند که: بیننده خونی ناحق کند، هم چنان‌که اگر بیند که خونی ناحق کرد، روزه ماه رمضان خورد» (رازی، سده ۷ و ۸، گ. ۳۷ ر).	«و گفته‌اند: هرکس که اندر خواب بیند که اندر ماه رمضان به عمدا افطار کرد، خونی ناحق کند همچنان‌که اگر بیند که به قصد خون ناحق کرد، گفته‌اند: روزه ماه رمضان خورد» (بکری، ۶۶۶ق، گ. ۱۰۰ پ).
«و اگر بیند که خیلی (؟) از وی فراگرفت یا به وی داد با وی عهد کند» (رازی، ۱۳۵۴، ص. ۹۹).	«و اگر بیند که خیلی از وی فراگرفت یا به وی داد، با وی عهد کند» (رازی، سده ۷ و ۸، گ. ۴۳ پ).	«و اگر بیند که خیلی از وی فراگرفت، بیننده با وی عهد کند» (بکری، ۶۶۶ق، گ. ۱۵۳ پ). «و اگر اندر خواب بیند که خیلی فرا کسی داد، آن دلالت کند که بیننده با آن کس عهد کند» (بکری، ۶۶۶ق، گ. ۲۲۸ ر).
«و اگر بیند که کسی وی را داغ کرد ... و گفته‌اند دلالت کند بر سختی سخت که از داغ کنند بدان شخص رسد» (رازی، ۱۳۵۴، ص. ۹۴).	«و اگر بیند که کسی وی را داغ کرد ... و گفته‌اند: دلالت کند بر سختی سخت که از داغ‌کنند[ه] بدان شخص رسد» (رازی، سده ۷ و ۸، گ. ۴۱ ر).	«بعضی گفته‌اند که: اگر اندر خواب بیند که کسی وی را داغ کرد ... و گفته‌اند: دلالت کند بر سختی سخت که اثر اندر بیننده بکند بر مقدار اثر آن داغ» (بکری، ۶۶۶ق، گ. ۱۵۱ ر).

۳-۱-۶. اشکالات تایپی

التحیر فی علم‌التعبیر (تصحیح افشار)	التحیر فی علم‌التعبیر (دست‌نویس)
«و گفته اندر اگر آن شهر را آرامیده بیند اندر وقت قحط دلیل فراخی بود» (رازی، ۱۳۵۴، ص. ۱۲۹).	«و گفته‌اند: اگر آن شهر را آرامیده بیند، آن در وقت قحط دلیل فراخی بود» (رازی، سده ۷ و ۸، گ. ۴۸ ر).
«و کردن بنا[ی] نو دلیل یافتن مال و نعمت بود، و دلیل زن خواستن بود. و چون آن بنا از گل باشد آن ملال حلال بود» (رازی، ۱۳۵۴، ص. ۱۳۱).	«و کردن بنای نو دلیل یافتن مال و نعمت بود و دلیل زن خواستن بود. و چون آن بنا از گل باشد، آن مال حلال بود» (رازی، سده ۷ و ۸، گ. ۴۸ پ).

۳-۲. کاستی‌ها

۳-۲-۱. ثبت نکردن ضبط‌های نسبتاً ناخوانا

عواملی مانند وصالی و رفوشدگی برگ‌ها (رازی، سده ۷ و ۸، گ. ۳۵-۳۵ پ) و خط‌خوردگی برخی از ضبط‌ها (رازی، سده ۷ و ۸، گ. ۲۳-۲۳ پ) سبب ناخوانا شدن بخش‌هایی از متن گشته که در تصحیح جدید با توجه به محتوا تکمیل شده است، نمونه‌هایی از آن به شرح زیر است:

^۱ مقصود ضبط‌هایی است که بعضی از حروف مؤثر آن نقطه ندارد.

التَّحْبِیر فی علم التَّعْبِیر (تصحیح افشار)	التَّحْبِیر فی علم التَّعْبِیر (دست‌نویس)
«این خواب آنست که اندران خانگاه سه کس دفن کنند که ایشان بهترین خلق باشند. و رسول [۲۳ الف] علیه‌السلام [فرمود] ... رضی الله عنهما اندران حجره دفن کردند» (رازی، ۱۳۵۴، ص. ۶۷).	«این خواب آن است که اندر آن خانگاه سه کس دفن کنند که ایشان بهترین خلق باشند و رسول علیه‌السلام و ابوبکر و عمر رضی الله عنهما اندر آن حجره دفن کردند» (رازی، سده ۷ و ۸، گ. ۲۳-۲۳ پ).
«و اگر ببیند که اندر محراب بول کرد ... یار باشد. [۳۵ الف] آن نه نیک بود. و اگر یک قطره یا دو یا سه قطره بوده باشد وی را به عدد آن فرزندان آیند و به علم و صلاح در میان خلق مشهور گردد» (رازی، ۱۳۵۴، ص. ۶۳).	«و اگر ببیند که اندر محراب بول کرد، اگر بسیار باشد، آن نه نیک بود. و اگر یک قطره یا دو یا سه قطره بوده باشد، وی را به عدد آن فرزندان آیند و به علم و صلاح در میان خلق مشهور گردد» (رازی، سده ۷ و ۸، گ. ۳۵-۳۵ پ).

۳-۲-۲. وجود افتادگی‌های فراوان (که به کمک‌المعتبر فی علم‌التعبیر کامل شد)

التَّحْبِیر فی علم التَّعْبِیر (تصحیح افشار)	المعتبر فی علم التَّعْبِیر	التَّحْبِیر فی علم التَّعْبِیر (دست‌نویس)
«و دیدن مسافر را خوف بود، و مقیم را ... [قال الله تعالی: «هو الذی یریکم البرق خوفًا و طمعًا»] (رازی، ۱۳۵۴، ص. ۸۶).	«و رؤیت رعد و برق و باران با هم مسافر را دلیل خوف باشد و مقیم را طمع باشد، قال الله تعالی: هو الذی یریکم البرق خوفًا و طمعًا، یعنی خوفًا للمسافر عن نزول المطر و طمعًا للمقیم فی مجی المطر» (بکری، ۱۴۲۶، گ. ۱۴۲ ر).	«و دیدن آتش اندر خواب دلالت کند بر ... و حکمت و راه راست و عقوبت و وی و مصیبت و خوف و مال حرام و مرض از جهت سرسام» (رازی، ۱۳۵۴، ص. ۸۸).
«دیدن آتش اندر خواب دلالت کند بر ... و حکمت و راه راست و عقوبت و وی و مصیبت و خوف و مال حرام و مرض از جهت سرسام» (رازی، ۱۳۵۴، ص. ۸۸).	«بدان که دیدن آتش را اندر خواب بر چند وجه تعبیر کنند: بر حرب و فتنه و فساد دین و شغب و خصومت و سخنان ناخوش و راه راست و منع زکوة و خشم سلطان و عقوبت وی و مصیبت و فزع و طاعون و فضحیت و مال حرام و برسام و آبله و ایمنی و روشنایی و علم و حکمت» (بکری، ۱۴۲۶، گ. ۱۴۶ پ).	«دیدن آتش اندر خواب دلالت کند بر [ایمنی و روشنایی و علم] و حکمت و راه راست و حرب [و فتنه و فساد دین و شغب] و خصومت و سخنان ناخوش و [منع زکوة و خشم سلطان] و عقوبت وی و مصیبت و خوف [و طاعون و فضحیت] و مال حرام و مرض از جهت سرسام» (رازی، سده ۷ و ۸، گ. ۳۳ پ).
«و اگر ببیند که آتشی افروخت [دلت] ... کند که وی اندر طلب رزقی یا ریا [ست] ... آن چیز بر مقدار تمام شدن آن مقصود باشد که در خواب دیده بود» (رازی، ۱۳۵۴، ص. ۹۱).	«و اگر ببیند که آتش افروخت تا بدان گوشت پزد یا بریزد [؟]، آن گفته‌اند: دلالت کند که بیننده اندر طلب رزق و مال و ریاست باشد و تمام شدن آن مطلوب به حسب تمام شدن آن غرض باشد» (بکری، ۱۴۲۶، گ. ۱۴۸ ر).	«و اگر ببیند که آتشی افروخت تا بدان گوشت پزد، دلالت کند که وی اندر طلب رزقی یا ریاستی [باشد و تمام شدن] آن چیز بر مقدار تمام شدن آن مقصود باشد که در خواب دیده بود» (رازی، سده ۷ و ۸، گ. ۱۰ پ).

۳-۲-۳. تشخیص ندادن محلّ فصل‌بندی هشت برگ پایانی (که به کمک‌المعتبر فی علم‌التعبیر مرتّب شد)

ایرج افشار در التَّحْبِیر فی علم‌التَّعْبِیر بر اساس ترتیب باب‌هایی که شماره و نام آن موجود بوده، تمام باب‌ها به جز هشت برگ را به‌دقت فصل‌بندی کرده و آن هشت برگ را در انتهای متن آورده است تا «مگر روزی نسخه‌ای کامل ازین اثر به دست افتد و صورت صحیح آن به چاپ برسد» (رازی، ۱۳۵۴، ص. ۱۳۷). همان‌طور که پیشتر گفته شد، تا به امروز‌المعتبر فی علم‌التَّعْبِیر تنها خوابنامهٔ شناخته‌شده‌ای است که از نظر ترتیب، نام و محتوای باب‌ها به التَّحْبِیر فی علم‌التَّعْبِیر شباهت فراوانی دارد؛ بنابراین، با بررسی هشت برگ پایانی التَّحْبِیر فی علم‌التَّعْبِیر

علم‌التعبیر و مقایسه آن با فهرست و متن باقی‌مانده‌المعتبر فی علم‌التعبیر محلّ دقیق این برگ‌ها را می‌توان تشخیص داد.

در صفحات ۱۳۹-۱۴۲ التحبیر فی علم‌التعبیر بابی آمده که با «... که پیروزام بود» آغاز و به «اندر خوفی باشد ...» ختم شده است. تنها عنوان قطعی موجود در این برگ‌ها «گفتار چهارم اندر دیدن عددها» است که بر اساس تشخیص افشار متعلق به قسم اول التحبیر فی علم‌التعبیر است.

کلیدواژه «اعداد» در المعتبر فی علم‌التعبیر تنها در دو قسمت به‌کار رفته است: «چنان‌که اندر ذکر رؤیت اعداد یاد کرده شود اندر باب تأویل منامات نادره» (بکری، ۱۳۵۴، ص. ۴۹ پ) و «و شمردن چیزها را نیز به حسب خاصیت آن اعداد تعبیر باید کردن چنان‌که اندر ذکر خاصیت اعداد گفته شود» (بکری، ۱۳۵۴، ص. ۲۱۲ پ-۲۱۳ ر) که نشان می‌دهد در المعتبر فی علم‌التعبیر بخشی به اعداد و خاصیت آنها در «باب تأویل منامات نادره» اختصاص داده شده که به علت افتادگی بخشی از فنّ دوم این اثر قابل‌بازیابی نیست و تنها شاهد مشابه با عنوان «باب تأویل منامات نادره» در کلّ فهرست فنّ اول و دوم، فصل اول باب آخر فنّ دوم با عنوان «اندر بعضی از تعبیرات نادره» است (بکری، ۱۳۵۴، ص. ۷ ر). بر اساس این فصل از المعتبر فی علم‌التعبیر، می‌توان نتیجه گرفت که این باب از التحبیر فی علم‌التعبیر در قسم دوم آن به‌عنوان آخرین باب با عنوانی مشابه «باب ... اندر بعضی از تعبیرات نادره» مانند المعتبر فی علم‌التعبیر قرار داشته است و نظر افشار درباره‌ی تعلق این باب به قسم اول نادرست است؛ زیرا این باب درباره‌ی اصول خوابگزاری نیست بلکه درباره‌ی تأویل «دیدن عددها» در خواب است و باید متعلق به قسم دوم باشد (ر.ک: رازی، ۱۳۵۴، ص. ۱۳۹).

در صفحات ۱۴۳-۱۴۴ التحبیر فی علم‌التعبیر بخشی آمده که با «به چوب‌پارها (کذا) کرده است» شروع و به «وی را مذمت کنند» پایان یافته است و موضوع اصلی این صفحات خواب‌هایی است که با توجه به تمثیل‌های قرآنی تعبیر می‌شوند.

با بررسی ابواب قسم اول التحبیر فی علم‌التعبیر مشخص می‌شود که این بخش (رازی، سده ۷ و ۸، گ. ۷ ر و ۷ پ) باید پس از برگ ۶۳ پ قرار گیرد تا «باب بیست و هشتم اندر بیرون آوردن تعبیر از قرآن و حدیث و امثال و نظایر» کامل شود (ر.ک: رازی، ۱۳۵۴، ص. ۳۴). همچنین برگ‌های ۵۲ پ-۵۴ ر المعتبر فی علم‌التعبیر تأییدی است بر محلّ قرارگیری این بخش در همان باب بیست و هشتم التحبیر فی علم‌التعبیر.

در صفحات ۱۴۵-۱۵۰ التحبیر فی علم‌التعبیر بابی آمده که با «و اگر چون سر گاو و گوسفند و شتر و مانند آن بیند دلیل خواری و زبردستی باشد» شروع و به «تفاوت دندانها [ی] اول و دوم باشد در تیزی و قوت» ختم شده و موضوع آن تعبیر اعضای بدن انسان است.

با توجه به اینکه مقالت دوم المعتبر فی علم‌التعبیر (شامل پنج باب) (بکری، ۱۳۵۴، ص. ۵-۵ پ) برابر با باب‌های چهاردهم، پانزدهم، شانزدهم، هفدهم و هجدهم (= هجدهم) التحبیر فی علم‌التعبیر (رازی، ۱۳۵۴، ص. ۶۵-۹۸) است و باب‌های اول و دوم قسم اول مقالت سوم المعتبر فی علم‌التعبیر با عنوان «باب اول اندر دیدن پیر و جوان نرینه و مادینه و آنچه بدان تعلق دارد» و «باب دوم اندر دیدن اختلاف الوان انسان از سپیدی و سیاهی و مانند آن» (بکری، ۱۳۵۴، ص. ۵ پ) برابر با باب نوزدهم التحبیر فی علم‌التعبیر با عنوان «اندر دیدن آدمی معروف و مجهول و اختلاف رنگها [ی] وی» (رازی، ۱۳۵۴، ص. ۹۹) است، بدین ترتیب صفحات ۱۴۵-

۱۵۰ در التحبیر فی علم‌التعبیر با اندکی تفاوت در ترتیب و محتوا برابر با باب سومِ مقالت سومِ المعتبر فی علم‌التعبیر با عنوان «اندر دیدن اعضای آدمی یکان‌یکان» است (ر.ک: بکری، ۶۶۶ق، گ. ۵، پ، ۱۵۸-۱۶۳ پ) و صفحات ۱۴۵-۱۵۰ در التحبیر فی علم‌التعبیر با عنوان الحاقی «[باب بیستم اندر دیدن اعضای آدمی یکان‌یکان]» پس از باب نوزدهم در صفحات ۹۹-۱۰۳ قرار می‌گیرد. باید توجه داشت که جمله آغازین باب بیستم التحبیر فی علم‌التعبیر (ر.ک: رازی، ۱۳۵۴، ص. ۱۴۵) متعلق به همین باب است و اگرچه در التحبیر فی علم‌التعبیر ناقص مانده، اما در المعتبر فی علم‌التعبیر ذیل مدخل فرعی «التغییر فی الرأس» در زیر عنوان «الرأس» در اعضای آدمی آمده است (ر.ک: بکری، ۶۶۶ق، گ. ۱۵۸-۱۵۹ ر).

در صفحات ۱۵۱-۱۵۴ التحبیر فی علم‌التعبیر بابی آمده که با «آمدن از غمها و رنجها باشد» آغاز و با «و باز گفته‌اند نظر در آینه کردن دلالت کند که حق تعالی» پایان یافته و موضوع آن سر و تن شستن، سر به شانه کردن، شانه، سرمه اندر چشم کشیدن، خضاب دست و پا و سر و ریش، آینه و نظر اندر آینه کردن است.

با توجه به فهرست فنّ دوم المعتبر فی علم‌التعبیر، این باب از التحبیر فی علم‌التعبیر برابر با باب پنجم مقالت سوم المعتبر فی علم‌التعبیر با عنوان «اندر دیدن روغن اندر سر و بدن استعمال کردن و اندر دیدن سر شستن و سر به شانه و سرمه کشیدن و خضاب کردن و نظر اندر آینه (اصل: «اندر آینه» مکرر است) کردن و اندر تأویل آینه و اندر آهک کار فرمودن» (بکری، ۶۶۶ق، گ. ۵، پ) است که با توجه به ناقص بودن محتوای این باب در التحبیر فی علم‌التعبیر، عنوان الحاقی آن می‌تواند چنین باشد: «[باب ... و اندر تأویل سر شستن و سر به شانه کردن و اندر تأویل شانه و اندر دیدن سرمه کشیدن و خضاب کردن و اندر تأویل نظر اندر آینه کردن و اندر ذکر دیدن آینه]» تا هم از المعتبر فی علم‌التعبیر و هم از محتوای ناقص باب یادشده در التحبیر فی علم‌التعبیر پیروی شده باشد. بدین ترتیب این باب پس از باب بیستم التحبیر فی علم‌التعبیر یعنی «[باب بیستم اندر دیدن اعضای آدمی یکان‌یکان]» قرار می‌گیرد؛ زیرا در المعتبر فی علم‌التعبیر نیز ابتدا «اعضای آدمی یکان‌یکان»، پس از آن «موی سر و ریش و بدن و آنچه بدان تعلق دارد» و سپس این باب قرار دارد (ر.ک: بکری، ۶۶۶ق، گ. ۵، پ)، که به علت افتادگی قسمتی از فهرست و محتوای قسم دوم التحبیر فی علم‌التعبیر نمی‌توان شماره این باب را به‌طور قطعی «بیست و یکم» یا «بیست و دوم» اعلام کرد.

در صفحات ۱۵۵-۱۵۷ التحبیر فی علم‌التعبیر بابی آمده که با «[تأویل اعمال بنی آدم بود] شروع و به «نخود گرم همی خوردم. گفت ...» ختم شده و موضوع آن کشت و زرع و غلات است.

بر اساس عناوین فهرست فنّ دوم المعتبر فی علم‌التعبیر، این باب از التحبیر فی علم‌التعبیر با باب چهارم مقالت ششم المعتبر فی علم‌التعبیر با عنوان «اندر تأویل زروع و حبوب و ما یتعلق بذلک» (بکری، ۶۶۶ق، گ. ۷ ر) بیشترین شباهت را دارد که متأسفانه به علت ناقص بودن دست‌نویس المعتبر فی علم‌التعبیر امکان بررسی محتوای آن وجود ندارد. با توجه به ترتیب باب‌های مقالت ششم المعتبر فی علم‌التعبیر (بکری، ۶۶۶ق، گ. ۷ ر) و مقایسه و تطبیق آن با باب‌های التحبیر فی علم‌التعبیر، این باب باید پس از «باب چهل و هشتم اندر ثمره» (رازی، ۱۳۵۴، ص. ۱۳۴-۱۳۶) قرار بگیرد؛ زیرا باب‌های اول، دوم و سوم مقالت ششم المعتبر فی علم‌التعبیر به ترتیب با عناوین «اندر رؤیت شهرها و دیه‌ها و اندر تأویل عمارات»، «اندر تأویل اشجار میوه و غیر آن و اندر

تأویل باغ و ما يتعلّق بذلک» و «اندر تأویل ثمار با اختلاف انواع آن» (ر.ک: بکری، ۱۳۵۴، ج. ۷) برابر با باب‌های چهل و ششم، چهل و هفتم و چهل و هشتم در *التحییر فی علم‌التعبیر* (رازی، ۱۳۵۴، ص. ۱۲۹-۱۳۶) است و بدین ترتیب این باب پس از آنها قرار می‌گیرد اما نمی‌توان با اطمینان شمارهٔ باب را تعیین کرد؛ زیرا مقاله ششم *المعتبر فی علم‌التعبیر* شامل پنج باب است و با توجه به آسیب‌دیدگی اوراق *التحییر فی علم‌التعبیر* این احتمال وجود دارد که باب چهارم و پنجم مقاله ششم *المعتبر فی علم‌التعبیر* به ترتیب با عناوین «اندر تأویل زروع و حبوب و ما يتعلّق بذلک» و «اندر دیدن خضراوات و آنچه بدان تعلّق دارد مثل خیار و خربزه و اندر تأویل رؤیت ریاحین و ختم این باب بر رؤیت خراب شدن مواضع معموره کرده شود» (بکری، ۱۳۵۴، ج. ۷) در *التحییر فی علم‌التعبیر* با ترتیب متفاوتی آمده باشد، در نتیجه، نمی‌توان به‌طور قطعی گفت که صفحات ۱۵۷-۱۵۵ *التحییر فی علم‌التعبیر* با عنوان الحاقی «اندر تأویل کشت و زرع و دانه‌ها و آنچه بدان تعلّق دارد» باب چهل و نهم است یا باب پنجاهم.

۳-۲-۴. ثبت ضبط‌های نادرست در متن و قیاسی تصحیح نکردن آنها

ضبط‌هایی در *التحییر فی علم‌التعبیر* تصحیح ایرج افشار به چشم می‌خورد که با توجه به منطق کلام باید به‌صورت قیاسی تصحیح شود. در ادامه، نمونه‌هایی از آنها آمده است:

التحییر فی علم‌التعبیر (دست‌نویس)	التحییر فی علم‌التعبیر (تصحیح افشار)
«و رقص کردن بیمار (اصل: بیماری) درازی بیماری و سختی آن بود» (رازی، سدهٔ ۷ و ۸، ج. ۱۵، ر.)	«و رقص کردن ^۱ درازی بیماری و سختی آن بود» (رازی، ۱۳۵۴، ص. ۱۰۵).
«و اندر میان رفتن آن رقتن (اصل: رفتن آن) طلب کردن مال باشد» (رازی، سدهٔ ۷ و ۸، ج. ۴۷، ر.)	«و اندر میان رفتن آن طلب کردن مال باشد» (رازی، ۱۳۵۴، ص. ۱۲۷).

همچنین برخی از ضبط‌های آن با کمک *المعتبر فی علم‌التعبیر* باید به‌صورت قیاسی تصحیح شود که چند نمونه از آنها به شرح زیر است:

التحییر فی علم‌التعبیر (دست‌نویس)	المعتبر فی علم‌التعبیر	التحییر فی علم‌التعبیر (تصحیح افشار)
«و اگر بیند که دندان از آن کسی برکند و آن کس نیز از آن بیننده یکی برکند، بیننده خویشی از آن وی بکشد یا جنایتی (اصل: خیانتی) بر وی کند و آن کس قصاص باز خواهد» (رازی، سدهٔ ۷ و ۸، ج. ۶، پ.)	«و اگر بیند که دندان از آن شخصی برکند و آن شخص نیز دندان از آن بیننده بازکند، آن دلالت کند که بیننده از آن (اصل: آن) مکرر است) شخص کسی را که بدان دندان منسوب باشد، بکشد و آن شخص از بیننده قصاص باز خواهد یا بیننده بر آن کس جنایتی کند که موجب قصاص باشد، قال الله تعالی: و السن بالسن» (بکری، ۱۳۵۴، ج. ۱۶۲، ر.)	«و اگر بیند که دندان از آن کسی برکند و آن کس نیز از آن بیننده یکی برکند، بیننده خویشی از آن وی بکشد، یا خیانتی بر وی کند و آن کس قصاص باز خواهد» (رازی، ۱۳۵۴، ص. ۱۵۰).

۱. نسخه‌بدل صفحه ۱۰۵ تصحیح افشار: «اصل: کردن بیماری درازی بیماری».

التحبیر فی علم‌التعبیر (دست‌نویس)	المعتبر فی علم‌التعبیر	التحبیر فی علم‌التعبیر (تصحیح افشار)
«و باید که چون کسی دیده باشد که سبب خرمی و نشاط و بشارت باشد، بیننده را پیش از تعبیر بشارت دهد و اگر خواب سبب قبض و اندوه باشد، بیننده را نترساند و نگوید که این خواب ندانست، و تعبیر آن به صریح نکند، [۶۳ الف] و به طریق کنایت وی را اعلام گرداند، و به صدقه و استغفار فرماید» (رازی، ۱۳۵۴، ص. ۳۳).	«اگر خواب دلالت بر خیر کند، صاحب خواب را پیش از تعبیر بشارت دهد. و اگر شر باشد، اولی‌تر آن بود که تعبیر آن صریح نکند و بیننده را به کنایت اعلام کند و به صدقه فرماید و اگر تواند حمل آن بر وجهی احسن بکند» (بکری، ۶۶۶ق، گ. ۴۷ ر).	«و باید که چون کسی دیده باشد که سبب خرمی و نشاط و بشارت باشد بیننده را پیش از تعبیر بشارت دهد. و اگر خواب سبب قبض و اندوه باشد بیننده را نترساند و نگوید که این خواب ندانست، و تعبیر آن به صریح نکند، [۶۳ الف] و به طریق کنایت وی را اعلام گرداند، و به صدقه و استغفار فرماید» (رازی، ۱۳۵۴، ص. ۳۳).
«آن است که خوابی که دیده باشد با قومی که ایشان را عقل به کمال نباشد، و با کسانی که علم آن ندانند-نگوید، ... و با کسی که مزاج بر وی غالب باشد، نگوید» (رازی، ۱۳۵۴، ص. ۴۴).	«و همچنین خواب را پیش کسی که افشای سر مردم کند، نگوید و پیش مسخره و پیش کسی که بر وی هزل غالب باشد ... زیرا که این طایفه را عقل به کمال نباشد» (بکری، ۶۶۶ق، گ. ۶۰ پ).	«آن است که خوابی که دیده باشد با قومی که ایشان را عقل به کمال نباشد، و با کسانی که علم آن ندانند-نگوید، ... و با کسی که مزاج بر وی غالب باشد، نگوید» (رازی، ۱۳۵۴، ص. ۴۴).
«و خون ^۱ شدن آب جمع کردن مال حرام باشد» (رازی، ۱۳۵۴، ص. ۱۲۰).	«و اگر بیند که در میان خون همی‌غلتید، مال حرام باید یا گناهی بزرگ کند. و همچنین اگر بیند که خون کسی همی‌خورد و همچنین اگر بیند که اندر چاهی یا در رودخانه‌ای از خون افتاده بود، آن همین حکم دارد» (بکری، ۶۶۶ق، گ. ۱۹۷ پ).	«و خون ^۱ شدن آب جمع کردن مال حرام باشد» (رازی، ۱۳۵۴، ص. ۱۲۰).

نتیجه‌گیری

التحبیر فی علم‌التعبیر، یکی از قدیمی‌ترین خوابنامه‌های مستقل فارسی است که به امام فخر رازی (م: ۶۰۶ق.) منسوب است و ایرج افشار آن را در سال ۱۳۵۴ تصحیح و چاپ کرده است. با توجه به بررسی‌های انجام‌شده، می‌توان امام فخر رازی را به سبب یادکرد نام التحبیر فی علم‌التعبیر در کشف‌الظنون، ذکر بخشی از دیباچه اثر او در تعبیر سلطانی (ر.ک: ابرقوهی، ۸۳۰ق، گ. ۴ پ، ۶ ر، ۹ ر) و وحدت روش نظام‌بندی در التحبیر فی علم‌التعبیر و جامع‌العلوم (ستینی) به‌طور قطعی مؤلف التحبیر فی علم‌التعبیر دانست. مقایسه التحبیر فی علم‌التعبیر با دیگر خوابنامه‌های عربی و فارسی نشان می‌دهد که یکی از منابع مؤلف این اثر القادری فی‌التعبیر بوده اما او اثر خود را با رویکرد خاص خویش فصل‌بندی کرده و از ترتیب فصول و ابواب القادری فی‌التعبیر پیروی نکرده است، در نتیجه شباهتی در عناوین و ترتیب ابواب این دو اثر دیده نمی‌شود. همچنین تشابهی میان عناوین و ترتیب باب‌های التحبیر فی علم‌التعبیر و خوابنامه‌های شناخته‌شده فارسی پیش و پس از آن، از جمله

۱. نسخه‌بدل صفحه ۱۲۰ تصحیح ایرج افشار: «کذا در اصل، شاید «جوی شدن» بی‌مناسبت نباشد».

خوابگزاری، کامل‌التعبیر، کتاب‌الناصری فی ترجمه کتاب القادری فی التعبير و تعبیر سلطانی^۱ وجود ندارد. در این میان‌المعتبر فی علم‌التعبیر تنها خوابنامه شناخته‌شده فارسی پس از التحبیر فی علم‌التعبیر است که از نظر فصل‌بندی شباهت فراوانی به آن دارد و به همین سبب، علاوه بر مقایسه تصحیح افشار با نسخه استفاده‌شده او، مراجعه به‌المعتبر فی علم‌التعبیر نیز برای تصحیح مجدد التحبیر فی علم‌التعبیر ضرورت دارد تا بدین‌گونه بتوان اشکالات و کاستی‌های تصحیح افشار را برطرف کرد. در این جستار نشان داده شد که اشکالات تصحیح افشار شامل افزودن کلمه یا کلمه‌های غیرضروری که در نسخه وجود ندارد، افزودن کلمه یا کلمه‌های نادرست، حذف بی‌دلیل کلمه یا کلمه‌هایی که در نسخه وجود دارد، غلط‌خوانی برخی از ضبط‌های نسخه، ثبت ضبط‌های نادرست در متن و قیاسی تصحیح نکردن آنها و در مواردی بسیار اندک اشکالات تایپی است و کاستی‌های آن عبارتند از: ثبت نکردن ضبط‌های نسبتاً ناخوانا، ثبت نادرست ضبط‌های مبهم نسخه، ذکر نکردن ضبط‌های پاک‌شده و تشخیص ندادن محل فصل‌بندی هشت برگ پایانی.

منابع

- ابرقوهی، اسماعیل بن نظام‌الملک (۸۳۰ ق). تعبیر سلطانی، دست‌نویس کتابخانه فاتح، شماره ۳۶۵۲. الافسی، ارطامیدورس (۱۹۶۴ م). تعبیر الرؤیا (نقله من اليونانية إلى العربية حنین بن اسحاق، قابله بالأصل اليونانی و حقه و قدم له: توفیق فهد). المعهد العلمی الفرنسي للدراسات العربیة. باغستانی، اسماعیل (۱۳۹۰). خوابگزاری، در دانشنامه جهان اسلام (ج. ۱۶، صص. ۲۱۷-۲۲۸؛ زیر نظر غلامعلی حداد عادل). بنیاد دائرة المعارف اسلامی.
- بروکلمان، کارل (۲۰۰۶ م). تاریخ الأدب العربی (نقله إلى العربیة: عبدالحلیم النجار). دارالکتاب الإسلامی. ابن زغبیة، عزالدین (۱۴۳۵ ق). مکتبہ کلیة الباقیات الصالحات؛ فیلور - تامل نادو - الهند. آفاق الثقافة و التراث، (۸۹)، ۴-۵.
- بکری، ابراهیم بن اسماعیل (۶۶۶ ق). المعتبر فی علم‌التعبیر. دست‌نویس مجموعه عموجه حسین پاشا در کتابخانه سلیمانیه استانبول، شماره ۲۷۳.
- التحبیر فی علم‌التعبیر (۱۲ تقدیراً). دست‌نویس کتابخانه الإمام محمد بن مسعود الإسلامیة، شماره ۱۲۳۲. حمزقبن محمد بن محمد بن سقری الابدجی. التحبیر فی علم‌التعبیر (کتابت: سید برهان‌الدین الرأجی). دست‌نویس کتابخانه مولانا آزاد، شماره H.G.57/3.
- دفتر کتبخانه عموجه حسین پاشا (۱۳۱۰ ق). در سعادت. دهقان نیری، سعیده، ساکت، سلمان، و رادمرد، عبدالله (۱۴۰۳). «معرفی و بررسی خوابنامه‌ای کهن به نام‌المعتبر فی علم‌التعبیر». جستارهای نوین ادبی، ۵۷(۳)، ۷۷-۱۰۰.

<https://doi.org/10.22067/jls.2024.88395.1596>

^۱ افزون بر‌المعتبر فی علم‌التعبیر، تعبیر سلطانی نیز یکی از جویباران حاصل از التحبیر فی علم‌التعبیر است زیرا به تصریح مؤلف آن، یکی از منابع او التحبیر فی علم‌التعبیر بوده است اما به علت آسانی دسترسی، به ترتیب حروف فصل‌بندی شده است (ر.ک: ابرقوهی، ۱۳۰، گ. ۴ پ، ۲۱ پ).

الدينورى، نصر بن يعقوب بن ابراهيم (۲۰۰۰م). *التعبير في الرؤيا أو القادري في التعبير* (دراسة و تحقيق: فهمي سعد). عالم الكتب، الطبعة الثانية.

رازي، محمد بن عمر (۱۳۵۴). *التحيير في علم التعبير* (به اهتمام ايرج افشار). بنياد فرهنگ ايران.

رازي، محمد بن عمر (۱۳۹۷). *جامع العلوم (ستيني)* (تصحيح و تحقيق: سيد علي آل داود). دكتور محمود افشار با همكاري انتشارات سخن.

رازي، محمد بن عمر (سده ۷ و ۸). *التحيير في علم التعبير*. دستنويس كتابخانه مجلس شورای اسلامي، شماره ۱۶۶۷۷.

شنطی، عصام محمد (۱۴۰۵ق). *المخطوطات العربية في الهند*. صفاة: جامعة الدول العربية. المنظمة العربية للتربية و الثقافة و العلوم. معهد المخطوطات العربية.

صفری آق قلعه، علی (۱۳۹۷). *كتاب الناصري في ترجمة كتاب القادري في التعبير؛ ترجمة فارسي مورخ ۶۹۲ق* (با نکاتی درباره اصل عربي كتاب و مؤلف آن). *آينه ميراث*، ۱۶ (۲)، ۳۳-۵۰.

<https://www.noormags.ir/view/fa/articlepage/1458699>

كمیلی، مختار (۱۳۸۷). *خوابنامه نویسی در زبان و ادب فارسی* (سیری در مهمترین خوابنامه های فارسی). گوهر

گویا، ۲ (۴)، ۱۵۱-۱۷۷. https://jpll.ui.ac.ir/article_16390.html

كمیلی، مختار (۱۳۹۷). *خوابنامه به مثابه یک ژانر*. پژوهش های ادبی، ۱۵ (۵۹)، ۸۷-۱۱۴.

<https://lire.modares.ac.ir/article-41-27887-fa.html>

المقدسی، احمد (۲۰۰۰م). *البدر المنير في علم التعبير* (ضبط و تحقيق و تعليق: حسين بن محمد جمعة). مؤسسة الريان.

References

- Abargou'I, I. (830 A.H). *Ta'bir Soltani*. The manuscript of Fatih. no. 3652. [In Persian]
- Al-Dinvari, N. (2000). *Al-Tahbir fi Ilm al-Ta'bir* (Researched by Fahmi Sa'd). Alem al-Kutub. [In Arabic]
- AL-Ibnji, H. (n.d.). *Al-Tahbir fi Ilm al-Ta'bir*. The manuscript of Molana Azad. no. H.G.57/3. [In Arabic]
- Al-Maghdesi, A. (2000). *Al-Badr al-Monir fi Ilm al-Ta'bir* (Recorded, researched and annotated by Hossein bin Mohammad Jom'a). Al-Rayan Institute. [In Arabic]
- Al-Tahbir fi Ilm al-Ta'bir*. (12 th). The manuscript of the Librabry of Imam Mohammad bn Masoud al-Islamia. no. 1232. [In Persian]
- Baghestani, I. (2011). *Khabgozari*. Encyclopaedia Of The World Of Islam (G.A. Haddad Adel, Ed.; Vol. 16, pp. 217-228). Encyclopaedia Islamica Foundation. [In Persian]
- Bakri, I. (666 A.H). *Al-Mo'tabar fi Ilm al-Ta'bir*. The manuscript of Amcazade Hüseyin Pasha Library. no. 273. [In Persian]
- Brockelmann, C. (2006). *History of the Arabic written tradition* (A. Najjar, Trans.) Dar al-Kutub al-Islami. [In Arabic]
- Dehqan niri, S., Saket, S., & Radmard, A. (2025). Introducing and Exploring an Ancient Dream Book Titled Al-Mo'tabar fi Ilm al-Ta'bir. *New Literary Studies*, 57(3), 77-100. <https://doi.org/10.22067/jls.2024.88395.1596>
- Ephesius, A. (1864). *Ta'bir al-Ro'ya* (Translated from Greek into Arabic by Hunain bin Ishaq; Compared with the Greek version and verified and introduced by Tofigh Fahd). Al-Ma'had al-Ilmi al-Feransi li-Dirasat al-Arabia. [In Arabic]
- Ibn Zoghaibah, A. (2013/1435 AH). *Maktaba Kulia al-Baghiyat al-Salihah; Vellore – Tamil Nadu – India. Horizons of Culture and Heritage*, (89), 4-5. [In Arabic]

- Komeili, M. (2009). Dream interpretation writing in the Persian language and literature A survey of the most important Persian dream interpretation books. *Research on Mystical Literature*, 2(4), 151-177. https://jpll.ui.ac.ir/article_16390.html [In Persian]
- Komeili, M. (2018). Dream Interpretation writings (khabnameh) as a literary Genre. *Literary Research*, 15(59), 87-114. <https://lire.modares.ac.ir/article-41-27887-fa.htm> [In Persian]
- Khan Bahadur, Sh. M. H. H. (1923). *Catalogue raisonne of the Buhar library (Catalogue of the Arabic manuscripts in the Buhar library)*. Imperial library.
- Razi, M. (2018). *Jame' al-Oloum* (Corrected and researched by Seyyed Ali Ale-Davoud). Doctor Mahmoud Afshar with Sokhan Publications. [In Persian].
- Razi, M. (1975). *Al-Tahbir fi Ilm al-Ta'bir*. (I. Afshar, Ed.). Iranian Culture Foundation. [In Persian]
- Razi, M. (7 & 8 th). *Al-Tahbir fi Ilm al-Ta'bir*. The manuscript of the Library, Museum and Documentation Center of I.R.IRAN Parliament. no. 16677. [In Persian]
- Safari Aghghaleh, A. (2018). *Ketab al-Naseri fi Tarjoma Kitab Al-Ghaderi fi al-Ta'bir*; translated into Persian in 629 AH (With some notes on the original Arabic version of the book and its author). *Ayeneh Miras*, 16(2), 33-50. <https://www.noormags.ir/view/fa/articlepage/1458699> [In Persian]
- Shenti, A. (1984/1405 AH). *Al-Makhtoutat al-Arabia fi al-Hind*. The Arab League; Institute of Arabic Manuscripts [In Arabic]
- The Office of Amcazade Hüseyin Pasha Library. (1886/1310 AH). *Dorre Saadat*. [In Persian]